

UDK: 80. 801. 3310

Shuhrat G. OMANOV,
Tayanch doktorant, Qarshi davlat universiteti, Qarshi, O'zbekiston
E-mail: omanov.shuhrat@mail.ru

Filologiya fanlari doktori, professor G.Tojiyeva taqrizi asosida

NEMIS TILIDAGI MODAL PARTIKELLAR HAMDA O'ZBEK TILIDAGI YUKLAMALAR KLASSIFIKATSIYASI

Annotatsiya

Taqdim etilayotgan ushbu ilmiy maqolada nemis tilidagi madol partikellar hamda o'zbek tilidagi yuklamalar mazmuni va funksional jihatlariga ko'ra tasniflangan, chog'ishtirma tahlil etilib, universal va differensial xususiyatlari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: modallik, modal so'zlar, tasniflash, kichik guruhlar, yordamchi so'zlar, yuklama, chog'ishtirma tahlil.

CLASSIFICATION OF MODAL PARTICLES IN THE GERMAN LANGUAGE AND PARTICLES IN UZBEK

Annotation

The presented scientific article classifies German modal particles and Uzbek particles according to their content and functional aspects, conducts a comparative analysis, and reveals their universal and differential characteristics.

Keywords: modality, modal words, classification, subgroups, auxiliary words, particle, comparative analysis.

КЛАССИФИКАЦИЯ МОДАЛЬНЫХ ЧАСТИЦ В НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ И ЧАСТИЦ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В представленной научной статье модальные частицы в немецком языке и частицы в узбекском языке классифицированы по содержанию и функциональным аспектам, проведен сравнительный анализ, раскрыты их универсальные и дифференциальные особенности.

Ключевые слова: модальность, модальные слова, классификация, подгруппы, вспомогательные слова, частица, сравнительный анализ.

Kirish. Tilshunoslikda kommunikativ-pragmatik aspektni yuzaga chiqishida partikel, ya'ni yuklamalarning ham o'ziga xos o'rni bor. Yuklamalarni tilshunoslikda o'rganish, ular orqali ifodalanadigan turli xil ma'nolarni tahlil qilish bo'yicha turlicha ko'rinishda tadqiqotlar olib borilgan. Gerhard Helbig ta'kidlaganidek [1:14], uzoq vaqtlar mobaynida nemis tilshunosligida ham uning imkoniyatlariga e'tibor kam qaratilib kelindi, uni „Flickwörter“-“yamoq so'zlar”, „Läuse im Pelz unserer Sprache“ – “tilimiz mo'ynasidagi bitchalar”, „farbloße Redefüllsel“-“rangsiz nutqni to'ldiruvchilar”, „Würzwörter“ – “ziravor so'zlar”, „Füllwörter“ –“to'ldiruvchi so'zlar”, „Sprachhülsen“-“til g'ilofi”, „Färbewörter“-“rang so'zlar” va „unscheinbare Kleinwörter“-“ko'zga tashlanmaydigan kichkina so'zlar” sifatida tasvirlashgan va nutqda undan foydalanish salbiy stilistik belgi deya qaralgan.

Adabiyotlar tahlili. Bu holat A.Krivososov hamda H.Weydt kabi olimlarning tadqiqotlaridan so'ng o'zgarib partikellar ustidagi tadqiqotlar yangi pog'onaga ko'tarildi. “Die Partikellinguistik” yoki “Partikologie” H.Weydt tomonidan ikki fazaga ajratilgan: birinchi faza strukturalizmning bir sohasi transformatik grammatikaga tegishli bo'lsa, ikkinchi fazada izlanishlar tilshunoslikdagi kommunikativ-pragmatik asosdagi muloqot aktlariga qaratilgan tadqiqotlar olib borildi.

Germanist olimlarning keyingi yillarda olib borgan tadqiqotlari hamda nemis tili bilan boshqa tillarni kontrastiv asosda o'rganish shuni ko'rsatyaptiki, nemis tili boshqa tillarga qaraganda partikellarga boy tildir. Ayrim tadqiqotchilar shularga asoslangan holda partikellarni nemis tilining tipik belgilaridan biri sifatida qarab kelishmoqda. Mazkur tadqiqotda ham ushbu partikellarning ba'zi bir jihatlarini o'zbek tili bilan qiyoslangan holda yoritib o'tishga harakat qilindi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tilshunoslik sohasida bugungi kunda olib borilayotgan tadqiqotlarda til va inson o'rtasidagi munosabat faol o'rganilmoqda. Til va madaniyat, til va etnografik guruhlarining o'zaro munosabatlari lingvistik tadqiqotlarning obyekt sifatida e'tirof etilmoqda. Mavzuni yoritishda qiyosiy tipologik, analiz va sintez, transformatsion, strukturaviy-semantik va funksional tahlil usullaridan foydalanildi.

Nemis tilida partikellar o'zgarmaydigan, gap bo'lagi bo'lolmaydigan so'zlar guruhi tushuniladi, ya'ni yordamchi so'zlar guruhi tushuniladi, boshqa tomondan esa mana shu yordamchi so'zlar bilan bir guruhga mansub o'zgarmaydigan, gapga yoki ayrim gap bo'lagiga qo'shimcha ma'no yuklaydigan so'zlar guruhi sifatida ham o'rganiladi. Struktural tilshunoslikda lingvistlar partikellarni tadqiq qilishga katta e'tibor qaratmaganlar. Kirishda ham partikellarga nisbatan germanist olimlarning munosabatlari qanday bo'lgani ko'rsatib o'tildi. Bunga sabab ularning biror bir mustaqil ma'no anglatmasligi, bironta gap bo'lagi vazifasida kelmasligi, o'zi mustaqil qo'llanmasdan boshqa so'zlar bilan birgalikda ma'no anglatishi kabilar bo'lishi mumkin.

Tilning kommunikativ vazifalari o'rganila boshlanishiga turtki bo'lgan muhim hodisa, shubhasiz, 60-yillardagi shakllangan dunyodagi yangicha iliq kayfiyatdir. Bu kayfiyat davlatlar orasidagi iqtisodiy, madaniy, ta'lim sohasidagi aloqalarning rivojlanishiga imkon berdi, tillarning qiyosiy o'rganilishida yangi bir bosqich bo'ldi. Endilikda har bir element, ayniqsa, og'zaki nutqdagilar, ular anglatadigan situativ mazmunlarni chuqur o'rganish, xorijlik bilan muloqotga kirishganda so'zlovchi tinglovchiga aytayotgan har bir gapidagi axborotiga o'zining munosabatini ifodalash uchun foydalanishi mumkin bo'lgan lingvistik vositalar chuqur

o'rganila boshlandi. Aslida tillarni qiyoslash orqali o'rganish bu tillarning rivojiga hissa qo'shadigan ijobiy hodisadir, chunki til ham olamdagi boshqa narsalar kabi birona til bilan qiyoslanganda bor imkoniyatlarini namoyon qila oladi, undagi kamroq o'rganilgan qirralar aniqroq ko'zga tashlana boshlaydi.

60-yillardagi lingvistikadagi sodir bo'lgan yangiliklarga ham mazkur omillar sabab bo'lgan deya olishimiz mumkin. Fikrimiz tasdig'i sifatida germanist olim Harald Weydning nemis tilidagi modal so'zlarning fransuz tilida ifodalanishi ustidagi tadqiqotidan so'ng partikellarni o'rganish olimlar aytganidek "kutilmaganda gullab yashnab ketdi" [2], chunki olim bu tadqiqotida partikellarni kommunikativ-pragmatik aspektda o'rgandi. Bungacha rus tadqiqotchilarining nemis tilidagi yuklamalarni o'rganishga bag'ishlangan ilmiy ishlari mavjud edi, ammo ular nemis tilidagi partikellarni o'rganishga struktural-generativ tilshunoslik nuqtai nazaridan yondashgani sababli partikellarni bir tomonlama tadqiq qilganlar.

Tahlillar va natijalar: Tahlil etilgan nazariyalarga asoslanib nemis tilidagi modal partikellarni quyidagi guruhlarga tasniflash mumkin:

Partikellarning o'zlarining qisqaligi bilan ko'zga tashlanib turadi. Omonimiya ular o'rtasida ancha kuchli. Masalan:

aber	Wir wollten kommen, aber der Zug fiel aus. Konjunktion-bog'lovchi vazifasida.	Das ist aber schön! – Abtönungspartikel, so'zlovchining hayratlanishini ifodalayapti.
nicht	Heute regnet es nicht. Negationspartikel – inkorni ifodalayapti.	Ist das nicht ein herrliches Wetter? Abtönungspartikel, hayajonni ifodalayapti.
schon	Es ist schon drei Uhr. Temporaladverb-payt ravishi	War der Vortrag nicht interessant? – Schon javob partikel vazifasida kelyapti.

Nemis tilida keng ma'noda qaralganda quyidagilar partikellarga mansubligini ta'kidlash mumkin. Quyida ularga ta'rif beramiz:

1. Präpositionlar (ko'makchilar) gapdagi nominal elementlarni boshqa bo'laklar bilan bog'laydi. Gap bo'laklarining tarkibida muhim va ajralmasdir.

2. Konjunktion (bog'lovchi)lar sintaktik funksiyani bajaradi, gap bo'laklari va gaplarni bog'lab keladi.

3. Konjunkcionaladverb (ravish)lar gaplarning semantik bog'lanishiga xizmat qiladi. Ammo hammasi ham partikel emas.

4. Modalwörter (modal so'zlar) gumon, taxmin ma'nolarini ifodalaydi.

5. Abtönungspartikel o'zi qatnashayotgan kontekstga munosabatni hosil qiladi va nutqda so'zlovchining o'rmini ko'rsatadi.

6. Intensivpartikel ifodalanayotgan mazmunni shaklini o'zgartiradi, uni ozaytiradi yoki kuchaytiradi.

7. Fokuspartikellar gapdagi biror bo'lak oldidan kelib o'sha bo'lak boshqalaridan ko'ra ko'proq informatsiya berayotganligini ko'rsatib turadi.

1. Begrenzende und identifizierende Partikeln (chegaralovchi va tenglashitiruvchi yuklamalar)	nur, sogar, gerade, bloss, allein, eben, auch, selbst
2. Verstärkende Partikeln (kuchaytiruvchi yuklamalar)	sehr, durchaus, zu, gar, mal, so, ja, ganz, sogar, eben, gerade
3. Gegenüberstellend-verstärkende Partikeln (qarama-qarshi qo'yuvchi-kuchaytiruvchi yuklamalar)	dennoch, doch, wohl, ja, aber, zwar, denn
4. Grammatikalisierte Partikeln (grammatikalashgan yuklamalar)	es

Partikellarning soni xuddi modal so'zlar kabi anchani tashkil etadi. Ammo nemischa gaplarning sintaktik qurilishidagi roli biroz chegaralangan, ayniqsa, bu boshqa tillar bilan qiyoslanganda turli chigalliklarni keltirib chiqaradi [4].

1) restriktiv-exklusive	nur, bloß, lediglich, allein, ausschließlich, einzig
2) koordinativ-inklusive	auch, ebenfalls, ebenso, gleichfalls
3) heraushebend-inklusive	sogar, selbst, nicht einmal
4) heraushebend-exklusive	gerade, genau, eben, ausgerechnet, insbesondere

1) Abtönungspartikeln oder Modalpartikeln (Satzpartikeln, Einstellungspartikeln).

2) Gradpartikeln (Rangierpartikeln).

3) Steigerungspartikeln (Intensifikatoren oder Gradmodifikatoren).

4) Temporalpartikeln.

5) Antwortpartikeln.

6) Vergleichspartikeln. 7) Interjektionspartikeln.

8) Negationspartikeln.

9) Infinitivpartikel [3]

Partikellarni klassifikatsiya qilib har bir ma'no guruhiga bir qancha partikellarni kiritish mumkin. Umuman olganda, bu manbalarda partikellar deb quyidagilar sanab o'tilgan: die Gradpartikel (Steigerungspartikel, Intensitátsartikel), die Focuspartikel, die Negationspartikel, die Abtonungspartikel (Modalpartikel), die Gesprächspartikel, Antwortpartikeln, Interjektion (Ausdrucksartikel), Onomotopoeikum.

8. Antwortpartikellar so'roq so'zsiz so'roq gaplarga javob bo'lib xizmat qiladi.

9. Negationspartikel (inkor yuklamalari) inkorni ifodalash uchun xizmat qiladi [3].

Boshqa bir lingvist olim Ulrix Engel partikellar sifatida Präpositionen, Adverbien (ravish), Subjunktionen, Kopulapartikeln, Modalpartikeln, Rangierpartikeln, Konjunktionen, Gradpartikeln, Satzäquivalente, Vergleichspartikeln, Abtönungspartikel kabi til birliklarini keltirib o'tgan.

W.G. Admoni nemis tili grammatikasidagi partikellar to'g'risida o'z mulohazalarini bildirib, jumladan, shularni ta'kidlab o'tadi: „Partikellar o'ziga o'xshagan boshqa yordamchi so'zlardan farqli ravishda, ko'pincha, har xil gap bo'laklariga bog'langan bo'ladi, ammo, ko'pgina holatlarda fe'lga, aniqrog'i, kesimga tegishli bo'ladi. Partikellarning har xil emotsional va modal darajalarga juda boy bo'lishiga qaramasdan uni ushbu guruhlarga ajratsa bo'ladi:

Nemis tilidagi darajani ifoda etuvchi partikellarni ma'nolariga ko'ra bir necha guruhlarga ajratish mumkin [5]:

5) temporale	erst, schon, noch
O'zbek tilida modallikni ifoda etuvchi birliklar ko'lamini keng bo'lib, ular nutqqa quyidagi ma'no jilolarini beradi:	
1. Biror so'zni ajratib ko'rsatib ko'rsatish uchun.	Eikeytr ko'zgagina emas qo'lga ham yordam bersin.
2. So'roq ma'nosi	Kecha kechqurun qirga chiqqanimiz esingda bormi?
3. His va hayajonni ifodalash uchun	Naqadar go'zal gul-a
4. Ta'kid va kuchaytiruv ma'nosi	Axir, har bir tup g'o'za-xalq boyligi.
5. Taajjub	Bolaga o'xshaydi-ya!
6. Tasdiq, inkor, chegaralov, qistov va nutqqa tasviriylilik	Azizgina buni to'g'ri tushundi.

Hozirgi zamon o'zbek adabiy tilida gapga yoki ayrim so'zlarga beradigan qo'shimcha ma'nolariga ko'ra yuklamalarni quyidagicha guruhlariga bo'lish mumkin. 1. So'roq-taajjub yuklamalari. 2. Kuchaytiruv va ta'kid yuklamalari. 3. Ayiruv-chegaralov yuklamalari. 4. Aniqlav yuklamasi. 5. Gumon yuklamasi. 6. Inkor yuklamasi.

Z. Isoqov o'zining ishida yuklamalarni quyidagicha klassifikatsiya qilgan: „Biz yuklamalar sirasiga quyidagilarni kiritamiz: -ki, -ku, -da, -u(-yu), ham, -mi, -chi, -a(-ya), faqat, na... na, tugul, -oh(-yoh), -gina, -dir, -gin, hoh, aqalli, nahot, nahotki, agar, mabodo, basharti, atigi, nihoyati, tim, liq, lim, g'irt, g'arq, jiqqa, -jon, -oy, -xon, -bek, -poshsho, -bonu, xuddi, naq, naqadar.

Bu yuklamalarni quyidagi semantik guruhlariga ajratish mumkin: 1) kuchaytiruv-ta'kid yuklamalari: -ki, -da, -u(-yu), -a(-ya), aqalli, ham, -ku, naqadar, atigi, nihoyati, tim, liq, lim, g'irt, g'arq, jiqqa; 2) ayiruv yuklamalari: faqat, -gina; 3) taajjub yuklamalari: nahot, nahotki; 4) shart yuklamalari: agar, mabodo, basharti; 5) subyektiv baho yuklamalari: -jon, -oy, -

xon, -bek, -poshsho, -gin; 6) inkor yuklamasi: na... na, tugul; 7) so'roq yuklamalari: -chi, -mi; 8) aniqlav yuklamalari: xuddi, naq, qoq; 9) gumon yuklamasi: -dir.

Yuklamalarning asosiy xususiyati ikki jihatda ko'rinadi: 1) ular so'zning tarkibiga to'liq singib ketadi. Ma'nosi so'z sememasiga bitta okkazonal sema bo'lib qo'shiladi; 2) ularning vazifa bajarish jarayoni muayyan gap bo'lagining faqat semantik jihatiga daxldor bo'lib, ularning konstruktiv va pozitsion jihatiga ta'sir etmaydi.

Ba'zi o'rinlarda yuklamalarni ma'no turlari bo'yicha qilingan klassifikatsiyalarda hali tadqiq etilish zarur bo'lgan o'rinlar ham mavjud.

Shuningdek, O'. Lafasov yuklamalarni dialogik nutqda matn bilan bog'liq serqirra, nozik modal ma'nolarni ifodalay olishini va bu bilan subyektiy modallikning milliy jozibasini o'zida to'la aks ettirishi aytib o'tgan va kuzatishlari asosida dialogik nutqda qo'llangan yuklamalar quyidagi modal ma'nolarni ifodalay olishini ko'rsatgan:

1. So'roq-qiziqish, gumon-ta'kid, ta'kid-tasdiq	-Tabib ko'rdimi? - Joni og'rigandir? - Bo'lmasam-chi
2. Ta'kid-kuchaytiruv, e'tirof, so'roq-ta'kid, ta'kid-e'tiroz	-Axir, menga qarang, odam o'libdi deysiz-ku, men boshliqman-a - O'g'rimi-to'g'rimi, bilmayman, joyingizdan qimirlamaymiz.
3. Qiziqish, ta'kid, taxmin, ta'kid-g'ururlanish	-Nima gap tinchlikmi? - Shogirdingiz Azizjon-da, Aziz Qosimov! - Ko'ruvdim. Qalay yigitlarimiz chakki emas-a!
4. Kuchaytiruv, ta'kid, e'tiroz-norozilik, so'roq-tasdiq kutish	-Hoy bechora qiz-e, peshonasi sho'r ekan-da. - Unday demang-e. - Peshonasi sho'r bo'lmasa, kelib-kelib shu bolaga tegadimi. - Bechora hech kimi yo'q, yetim qiz bo'lsa kerak-da, a?
5. Ta'kid-e'tiroz, ta'kid, so'roq, e'tirof-ikkilanish.	-Unchalikmasdir-e, lopam evi bilan-da. - Qittay yolg'on qo'shayotgan bo'lmas, o'lay agar. - Eshitganimni aytaman-da. - O'zidanmas-ku...Hamma yoqda duv-duv gap.
6. So'roq, taajjubdan iborat ma'noviy qirralar.	-Men ona tilimni juda sevaman. - Yomon ko'radigan kishi ham bormikan? - Boor, topiladi. - Nahotki?
7. Soroq, ta'kid-so'roq, eslatish-so'roq, ayiruv-e'tirof, ta'kid-so'roq.	-Hech yo'qmi? Yo'qmi? Bolangiz-chi? - Bitta bola deb shu tomonlarga kelib yuribman. Faqat shu bola.

Dilbar O'rinboyeva o'zining ishida o'zbek so'zlashuv nutqida o'zgaraydigan so'zlarning funksional-semantik xususiyatlarini yoritib bergan. Bunda ko'makchilar, bog'lovchilar va biz ko'rib o'tayotganimiz yuklamalar so'zlashuvda qanaqa mazmunlarni ifodalashini ko'rsatib bergan. Tadqiqotchi yuklamalarning keng qo'llanilishi so'zlashuv nutqi uslubining xarakterli belgilaridan biri sanalishini ta'kidlab, asoslash uchun so'zlashuv nutqining qo'yidagi asosiy belgilarini sabab qilib ko'rsatgan.

Xulosa va takliflar. Umuman olganda, nemis tilida ham, o'zbek tilida ham yuklamalarning imkoniyatlarini ancha chuqur o'rganib chiqish bugungi kunda juda dolzarb bo'lgan muammolardan biri sanaladi, bu nafaqat xorijiy tildan tarjima qilish yoki o'zbekcha asarlarni tarjima qilish, balki o'zbek tilida yaratiladigan asarlar sifatini yaxshilash uchun ham birday zaruriydir.

ADABIYOTLAR

1. Helbig G. LEXIKON deutscher Partikeln. Leipzig: VEB Verlag Enzyklopadie. 1988. S-14.
2. Waydt H. Abtönungspartikel. Die deutschen Modalpartikeln und ihre französischen Entsprechungen. Bad Homburg/Berlin/Zürich: 1969.
3. Weydt H./ Hentschel E. Handbuch der deutschen Grammatik. Berlin. "de Gruyter Verlag" 2008. – 274 S.
4. Admoni W. Теоретическая грамматика немецкого языка. Москва. "Просвещение" 1986. – С. 212-213.
5. Helbig G. /Buscha J. Deutsche grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht. Berlin. Langenscheidet. 2001, – 423 S.
6. O'zbek tilining izohli lug'ati 5-tom. Toshkent. "O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi" 2008, 135.